

УДК 343

Роман ШАК

Національний університет “Львівська політехніка”,
асистент кафедри міжнародного та кримінального права
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти,
доктор філософії за спец. 081 “Право”
roman.i.shak@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-6658-4585

Марія АНЦИФЕРОВА

Національний університет “Львівська політехніка”,
здобувачка другого (магістерського) рівня вищої освіти
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
mariia.antsyferova.mpvprz.2024@lpnu.ua
ORCID: 0009-0003-2265-9877

ВИДИ ПОКАРАНЬ, ЯКІ ЗАСТОСОВУЮТЬСЯ ДО НЕПОВНОЛІТНІХ

<http://doi.org/10.23939/law2024.44.336>

© Шак Р., Анциферова М., 2024

У статті досліджуються види покарань, які можуть бути застосовані до неповнолітніх згідно з Кримінальним кодексом України. Зазначається, що стаття 51 КК України містить загальний перелік покарань, тоді як стаття 98 встановлює спеціальну підсистему покарань для неповнолітніх, до якої входять: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк.

Штраф розглядається як грошове стягнення. Підкреслюються проблеми сучасного законодавчого визначення штрафу та його відповідності реаліям, зокрема щодо можливості неповнолітніх сплатити штраф самостійно без навантаження на батьків. Аналізуються громадські роботи як покарання з каральним та виховним елементами, спрямоване на надання користі суспільству. Подаються приклади судової практики та підкреслюється важливість врахування індивідуальних особливостей неповнолітніх під час призначення цього виду покарання. Виправні роботи розглядаються як покарання, що поєднує обмеження трудових прав та утримання частини заробітку. Обговорюються різні наукові підходи до оцінки їхньої ефективності, зокрема щодо можливостей ресоціалізації та зниження рівня рецидивів.

Окрему увагу присвячено арешту як виду покарання, можливості його застосування з 16 років та дискусіям щодо доцільності зниження вікового порогу до 14 років. Порівнюються зарубіжні практики та пропонуються способи вдосконалення, зокрема впровадження домашнього арешту. Розглядається позбавлення волі на певний строк як найсуворіше покарання для неповнолітніх, його правові рамки та умови призначення.

Обговорюються пропозиції щодо введення нових видів покарань, таких як “обмеження для неповнолітніх”, для більш гнучкого та гуманного підходу.

У висновках підкреслюється потреба балансування між покаранням та реабілітацією неповнолітніх правопорушників, важливість індивідуального підходу та можливість удосконалення законодавства з урахуванням сучасних соціальних умов і міжнародного досвіду.

Ключові слова: покарання, неповнолітні, штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі на певний строк.

Постановка проблеми. Питання застосування покарань до неповнолітніх є одним із найважливіших у сфері кримінального права та ювенальної юстиції. Неповнолітні особи відрізняються від дорослих не лише віком, але й рівнем психологічного розвитку, соціальним досвідом та можливостями для ресоціалізації. Тому виникає проблема визначення оптимальних видів покарань, які б одночасно забезпечували захист суспільства від правопорушень та сприяли виправленню і реінтеграції неповнолітніх у суспільство.

Складність полягає у потребі балансування між принципом справедливості покарання та врахуванням особливостей неповнолітнього віку. Застосування надто суворих заходів може призвести до негативних наслідків для майбутнього молоді особи, тоді як надто м'які покарання можуть не досягти мети превенції. Додатково постає питання відповідності національного законодавства міжнародним стандартам і рекомендаціям щодо захисту прав дитини.

Зважаючи на це, потрібно дослідити види покарань, що застосовуються до неповнолітніх, оцінити їх ефективність та відповідність принципам гуманізму, а також розробити рекомендації щодо вдосконалення законодавства і практики його застосування з метою забезпечення оптимальних умов для виправлення та соціальної адаптації неповнолітніх правопорушників.

Аналіз дослідження проблеми. Тему кримінальної відповідальності неповнолітніх та застосування до них покарань детально досліджували такі вчені, як В. М. Бурдін, В. М. Василяш, Т. І. Дмитришина, Д. В. Казначеева, Н. Я. Ковтун, І. І. Митрофанов, Є. С. Назимко, Н. В. Ортинська, Л. М. Палюх, О. Г. Панчак, В. І. Тютюгін та інші дослідники. Їхні наукові праці охоплюють широкий спектр питань, пов'язаних з відповідальністю неповнолітніх перед законом, зокрема складнощі, які виникають під час призначення покарань цій категорії осіб, а також обговорюють потребу в удосконаленні чинної системи покарань для молоді.

Метою статті є комплексний аналіз чинного законодавства, юридичної практики та теоретичних підходів до покарання неповнолітніх злочинців для виявлення і систематизації основних видів покарань, застосовуваних до неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Стаття 51 Кримінального кодексу України (далі – КК України) встановлює повний перелік покарань, які можуть бути призначені за вчинення кримінального правопорушення. У теорії кримінального права цей перелік називають системою покарань. Водночас підкреслюється, що стаття 98 КК України містить окремий список покарань, призначених для застосування до неповнолітніх, тобто спеціальну підсистему покарань [1]. Системний аналіз вищезгаданих положень КК України дає змогу констатувати, що до неповнолітніх можуть бути застосовані такі види покарань: штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт, позбавлення волі на певний строк. Розглянемо детальніше кожне із них.

Штраф – це один із видів покарання, визначення якого знайдено безпосередньо у законодавстві. Згідно з частиною 1 статті 53 КК України, штраф – це грошове покарання, яке суд може застосувати в ситуаціях та розмірах, визначених у спеціальній частині Кодексу [1].

Більшість українських криміналістів позитивно оцінює це визначення та активно використовує його у своїх наукових роботах. Втім В. Попрас, намагаючись поєднати законодавче визначення штрафу з більш загальним уявленням про покарання, визначене в частині 1 статті 50 КК України, пропонує більш розширене визначення штрафу як примусовий захід, застосований державою через судовий вирок до особи, визнаної винною у скоєнні правопорушення, що передбачає законодавче обмеження права власності на певну суму коштів. Це уточнення, хоч і має підстави, здається більше теоретично важливим, ніж практичним. Сучасне законодавче тлумачення штрафу повною мірою задовольняє потреби правозастосування та законодавчої практики, тому його цілком можна залишити без змін на майбутнє [2, с. 7]. Проте маємо певні застереження щодо цієї думки, оскільки нинішнє законодавче визначення “штрафу”, представлене в КК України, вже не повністю відображає сучасні умови. Варто зазначити, що сьогодні термін “грошове стягнення” тлумачиться дослідниками по-різному, і хоча його визначення набуває ширшого сенсу у контексті кримінального процесу, це не зменшує його значення для кримінально-правової науки.

У чинному Кримінальному процесуальному кодексі України немає чіткого визначення грошового стягнення, що породжує різні тлумачення серед науковців. І. Гловюк та А. Мурзановська вбачають у грошовому стягненні захід забезпечення кримінального провадження, спрямований проти осіб, які не виконали процесуальних обов’язків без вагомих причин, що призводить до майнових обмежень у вигляді суми, встановленої КПК України [3, с. 339]. Однак таке тлумачення не повною мірою відображає ідею грошового стягнення, адже зосереджується на майнових обмеженнях, які можуть бути ширшими за просте стягнення коштів. Зазначення про потребу врахування поважних причин за невиконання обов’язків важливе. В інших наукових джерелах грошове стягнення подається як специфічний захід, який передбачає фінансове стягнення з учасника кримінального процесу за недотримання процесуальних норм у випадках, передбачених КПК України [4, с. 198]. Аналіз цих підходів вказує на певну невизначеність у розумінні основних аспектів грошового стягнення. Вважається доцільним трактувати грошове стягнення як специфічне майнове обмеження, яке полягає у вилученні грошових коштів, без альтернативи заміни на інші матеріальні цінності, оскільки у разі заміни йшлося б про стягнення майнових цінностей.

Вчені з харківської школи кримінального процесу стверджують, що грошове стягнення слугує засобом забезпечення проведення кримінального розслідування, що охоплює обов’язок для учасника кримінального процесу сплатити встановлену законом суму за невиконання певних процесуальних зобов’язань. Таке стягнення може бути застосовано на етапі досудового розслідування рішенням слідчого судді та під час судового розгляду самим судом [5, с. 269]. Також грошове стягнення визначається як міра забезпечення кримінального розслідування, що передбачає грошову санкцію за порушення процесуальних норм, прописаних у КПК України [6, с. 198]. Більшість дослідників підкреслює, що грошове стягнення передбачає конфіскацію коштів. Проте розмаїття підходів та визначень через брак уніфікованого визначення у законодавстві призводить до юридичних колізій та практичних складнощів.

На наш погляд, грошове стягнення виступає як обов’язковий захід, який передбачає вимогу до особи сплатити визначену законом суму, призначену у рамках досудового слідства за рішенням слідчого судді, та в судовому процесі – рішенням суду. Таке розуміння видається більш гнучким і придатним як для застосування в рамках кримінального процесу, так і в контексті кримінального права. Проте варто зазначити, що згадка в ст. 53 КК України про кримінальний штраф як про грошове стягнення може бути некоректною. Законодавство дає можливість застосовувати до неповнолітніх не лише грошові стягнення, але й майнові санкції як альтернативу грошовим платежам.

Це також підкреслено у Постанові Пленуму Верховного Суду України від 16 квітня 2004 року № 5 “Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини, вчинені неповнолітніми”, де зазначено, що судам треба враховувати ст. 99 Кримінального кодексу України, яка дозволяє накладення штрафу на неповнолітніх лише в тому разі, якщо вони мають незалежний дохід, власні кошти чи майно, яке може бути предметом стягнення. Тому суди повинні аналізувати

докази наявності у неповнолітнього достатнього доходу, коштів чи майна для сплати штрафу та вказувати у рішенні мотивацію прийняття такого рішення [7]. Отже, виділяється неприпустимість тлумачення штрафу як винятково грошового стягнення.

Також важливою є відмінність між кримінально-правовими та фінансовими штрафами, які можна розрізнити за декількома ознаками. Кримінальні штрафи регулюються лише Кримінальним кодексом України, тоді як фінансові – різними законодавчими та підзаконними актами у фінансовій сфері. Кримінальний штраф накладається судом, тоді як фінансовий – зазвичай вповноваженими органами виконавчої влади. Причиною кримінального штрафу є вчинення кримінального правопорушення, для фінансового – фінансове порушення. Суб'єктами кримінального штрафу виступають лише фізичні особи, а фінансового – і фізичні, і юридичні. Процес накладення фінансового штрафу спрощений, порівняно з кримінальним. Кримінальний штраф може бути замінений на інший вид покарання, фінансовий – ні. Кримінальний штраф може слугувати як основне, так і додаткове покарання, тоді як фінансовий штраф застосовується як основне. Метою кримінального штрафу є покарання, а фінансового – покарання та компенсація збитків [8, с. 112]. Отже, кримінальні та фінансові штрафи відрізняються за багатьма параметрами. Важливо, що кримінальне покарання має унікальні характеристики, що забезпечують його виправний вплив згідно з кримінальним законодавством.

Зміст обмежень прав, які накладаються конкретним видом покарання, слугує ключовою характеристикою, що не тільки дає змогу глибше зрозуміти сутність цього покарання, але й диференціює його серед інших видів. Всі покарання, передбачені українським кримінальним законодавством, мають різноманітні обмеження для засудженої особи. Однак кожен вид покарання має своє основне обмеження, яке визначає його як унікальний вид. Щодо штрафу, то таким основним обмеженням є втрата певної суми грошей, яка належить особі, що порушила закон [2, с. 7–8].

Кримінальне покарання зазвичай передбачає скорочення прав та свобод злочинця, що має на меті запобігання подальшій злочинній поведінці або як відплата за скоєне. Штраф специфічно зосереджений на обмеженні права власності, відповідно до частини 4 статті 41 Конституції України, яка, хоч і забороняє протиправне позбавлення власності, допускає його законне обмеження, зокрема, через застосування штрафу. Це обмеження може призвести до ускладнення реалізації інших прав, від освіти до підприємницької діяльності, через відчуття фінансової втрати внаслідок сплати штрафу. Проте основне і невідворотне обмеження, яке накладає штраф, полягає саме в обмеженні права на власність, а конкретно – на гроші, як вказано в статтях 177, 179, 192 Цивільного кодексу України [2, с. 7–8]. На нашу думку, важливо, що штраф слугує саме як відшкодування державі, а не потерпілому, що відрізняє його від компенсації збитків. Це підкреслює, що штраф є покаранням за порушення закону, що має наслідки на рівні держави, а не лише відшкодуванням збитків потерпілій стороні.

Штраф може бути нарахований неповнолітнім лише в тому випадку, якщо вони мають власний дохід, кошти чи майно, яке може стати об'єктом стягнення. В. Бурдін зауважує, що наявність у неповнолітнього доходів або майна часто є винятком, що може призвести до ситуації, коли штраф фактично оплачуватимуть батьки чи інші особи. Неповнолітні можуть мати дохід від заробітної плати, підприємницької діяльності, акцій, кошти на банківських рахунках, подаровані чи успадковані, а також власне майно, включаючи спільну власність. За таких обставин, суд, признаючи штраф неповнолітньому, повинен ретельно перевірити, щоб покарання не було покладено на плечі батьків. Якщо виявлено, що штраф оплатили батьки чи інші особи, таке покарання вважається не виконаним, як підкреслює В. Бурдін [2, с. 7–8]. Це підкреслює майновий аспект штрафу як обмеження права неповнолітнього на власність певних благ.

Відповідно до рішення суду, громадські роботи як форма покарання не розглядаються як примусова праця, що її застосування заборонено згідно з частиною 3 статті 43 Конституції України [9]. Основою цього виду покарання є виконання робіт без оплати, яке вважається обов'язковим для правопорушника, відмова від якого не допускається. Таке покарання має як покаральний, так і

виховний аспект, спрямований не на відшкодування шкоди потерпілому, а на дання користі громаді та суспільству. Це допомагає формувати у правопорушника відчуття відповідальності та поваги до суспільних норм і інтересів.

Згідно з частиною 1 статті 56 Кримінального кодексу України, громадські роботи визначаються як виконання засудженими безоплатних суспільно значущих робіт у час, який не зайнятий основною роботою або навчанням, водночас конкретний вид робіт встановлюється місцевими органами самоврядування. Відповідно до частини 2 статті 56 цього ж кодексу, тривалість громадських робіт варіюється від 60 до 240 годин і не має перевищувати чотирьох годин щоденно [10, с. 145]. Для неповнолітніх, згідно з частиною 1 статті 100 Кримінального кодексу України, громадські роботи можуть бути визначені у віковому діапазоні від 16 до 18 років на період від 30 до 120 годин, водночас виконання цих робіт має здійснюватись у вільний час від основної діяльності або навчання. Максимальна добова тривалість такого покарання для неповнолітніх обмежена двома годинами [11, с. 59–60].

Наприклад, 8 червня 2023 року колегія суддів Другої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду частково задовольнила касаційний запит заступника голови прокуратури, який стосувався призначення надто легкого покарання, що не відповідає законним вимогам. Засудження неповнолітнього в районному суді до 60 годин громадських робіт, підтверджене Апеляційним судом, було засноване на частині 1 статті 185 Кримінального кодексу (КК) України. У касаційній скарзі прокурор вказував на те, що за частиною 1 статті 185 КК України покарання у формі громадських робіт має становити від 80 до 240 годин. Проте суд першої інстанції, ігноруючи пункт 1 частини 1 статті 65 КК, призначив лише 60 годин громадських робіт, що є порушенням законодавства.

Верховний Суд підтримав встановлення громадських робіт на 60 годин, пославшись на частину 1 статті 100 КК України, яка дозволяє таке покарання для неповнолітніх віком від 16 до 18 років. Однак з огляду на вимоги частини 1 статті 185 КК, які передбачають від 80 до 240 годин робіт, та необхідність застосування статті 69 КК для призначення менш суворого покарання, суд першої інстанції повинен був дотримуватись цих положень.

Апеляційний суд визнав, що терміни, встановлені статтею 100 КК для громадських робіт, є найбільш сприятливими для неповнолітнього порівняно з санкцією частини 1 статті 185 КК. Верховний Суд погодився із призначеним видом та обсягом покарання, вирішив, що існують достатні підстави для застосування статті 69 КК, що не погіршує ситуації засудженого, тому судові рішення було змінено згідно з пунктом 2 частини 1 статті 438 Кримінально-процесуального кодексу (КПК) України, внаслідок чого неповнолітній був засуджений до 60 годин громадських робіт з урахуванням статті 69 КК України [12].

Неповнолітні, яким призначено покарання у вигляді громадських робіт, мають дотримуватись правил і умов, встановлених законодавством, і працювати чесно. У разі невиконання завдань, безпідставної відмови від роботи, з'явлення на роботу у нетверезому стані або прогулів без важких причин роботодавець повідомляє про це орган пробації для вжиття відповідних заходів. За повторних порушень засуджений може бути притягнутий до кримінальної відповідальності за ухилення від виконання громадських робіт. За ухилення від виконання громадських робіт, які були призначені як адміністративне покарання, орган пробації звертається до суду для розгляду питання про заміну невиконаного терміну громадських робіт адміністративним арештом або штрафом.

Виправні роботи становлять головну форму вироку, що містить не тільки обмеження у праві на працю засудженого через зобов'язання виконувати роботу в певному місці, але й обмеження у праві власності через утримання частки його заробітної плати на користь державного бюджету. Наприклад, згідно з санкцією статті 197 Кримінального кодексу України, таке покарання може бути призначене судом на термін від шести місяців до двох років, водночас особа відбуває покарання на місці своєї роботи. Від заробітної плати засудженого робляться утримання, які, згідно з частиною 1 статті 57 Кримінального кодексу, можуть становити від 10 до 20 відсотків [1].

Неповнолітні у віці від 16 до 18 років можуть бути засуджені до виправних робіт на термін від двох місяців до одного року, які виконуватимуться на їхньому місці роботи. З заробітної плати неповнолітнього, призначеного до виправних робіт, проводиться утримання на користь держави в розмірі, що визначається судом, і може становити від 5 до 10 відсотків.

Для того, щоб виконати цілі покарання, визначені Кримінально-виконавчим кодексом, неповнолітньому, який засуджений до виправних робіт на термін, встановлений судовим вироком, накладаються такі зобов'язання:

- виконувати роботу в місці її призначення, як вказано в частині 1 статті 41;
- регулярно здійснювати візити для реєстрації у кримінально-виконавчу інспекцію згідно з частиною 6 статті 41;
- забороняється звільнятися з місця роботи без поважних на те причин, як описано в частині 1 статті 42;
- забороняється виїзд за кордон без дозволу від кримінально-виконавчої інспекції, відповідно до частини 4 статті 42 [13].

У науковому співтоваристві тривають дебати стосовно того, наскільки ефективним є використання виправних робіт як незалежної форми покарання. Деякі дослідники, як-от І. О. Бушуєв, О. С. Пироженко та В. Є. Ткачук, підтримують думку про їхню ефективність. Зокрема, І. В. Упоров підкреслює, що виправні роботи обмежують трудові та економічні права осуджених, що проявляється через обов'язкову працю, яка не завжди відповідає їхнім інтересам. Інша думка, яку висловлює І. А. Вартилицька, зосереджується на потенціалі виправних робіт щодо перевиховання через залучення до суспільно корисної діяльності та збереження професійних навичок, що сприяє ресоціалізації після відбування покарання [14, с. 68, 84]. Ефективність цього підходу підтверджується дослідженнями, які вказують на зниження рівня рецидивів серед засуджених до виправних робіт. Втім, М. Д. Шаргородський раніше зауважив, що оцінювати ефективність лише за критерієм рецидиву може бути помилковим, адже нижчий відсоток рецидиву серед таких осіб порівняно з тими, хто відбуває довготривале ув'язнення, не обов'язково вказує на більшу ефективність, а скоріше на відмінності в контингенті засуджених [15, с. 272].

Водночас Ю. В. Баулін та В. В. Сташис розглядають виправні роботи як явище тимчасове, що з часом має бути відкинуте, інші експерти висловлюють думку про їхню обмежену ефективність. В. М. Дрьомін вважає, що виправні роботи не виконують своєї каральної та корекційно-виховної функції, пропонуючи замість них використання неоплачуваних громадських робіт. М. Д. Шаргородський підкреслює, що хоча виправні роботи теоретично можуть виявитися більш дієвими, ніж штрафи, завдяки їхньому інтегрованому залякувальному та виховному ефекту їхня реальна ефективність залежить від наявності суспільного виховного впливу. У разі його відсутності, виправні роботи перетворюються на ніщо інше, як на “штраф, що сплачується частинами” [16, с. 29]. Отже, на думку експертів, ключовим аспектом у досягненні цілей покарання є вплив кримінально-виконавчих заходів на засуджених.

Згідно з чинними нормами закону, арешт як форма покарання дозволений з віку 16 років (ст. 101 КК України) [1]. Мотиви законодавця під час визначення цього вікового порогу залишаються незрозумілими. У наукових працях арешт часто описується як короткотермінове ув'язнення, оскільки воно передбачає тимчасове обмеження свободи особи. Умови, в яких відбувається арешт, аналогічні умовам тривалішого позбавлення волі, зокрема, передбачається ізоляція від суспільства. Водночас позбавлення волі можливе з 14 років. Отже, існує парадокс, де особам у віці від 14 до 16 років можуть призначати жорсткіші заходи, ніж тим, хто старший за 16 років. Якщо суд вважає за потрібне ізолювати неповнолітнього віком від 14 до 16 років, він зобов'язаний застосувати позбавлення волі, тоді як для осіб віком від 16 до 18 років є вибір між арештом та позбавленням волі [17, с. 195]. Таке рішення суперечить принципам гуманізму.

У низці країн за кордоном, зокрема в Естонії та Литві, арешт як форму покарання починають застосовувати вже з 14 років. Ми розглядаємо за доцільне впровадження арешту з 14 років і пропонуємо у зв'язку з цим внести зміни до статті 100 Кримінального кодексу України, зокрема замінити вказівку з “шістнадцяти років” на “чотирнадцяти років”.

Не менш важливим є й удосконалення умов відбування покарання у вигляді арешту. За нинішніми нормами, неповнолітні відбувають арешт від 15 до 45 днів у спеціалізованих установах. Однак у Кримінальному кодексі Естонії передбачено цікаву модель, де арешт неповнолітнього можливий на термін до одного місяця з урахуванням вільного від навчання і роботи часу, при цьому кількість днів арешту визначається в межах одного календарного місяця. В Іспанії, відповідно до кримінального законодавства, арешт проходить лише у вихідні дні [18, с. 194].

Ми вважаємо, що арешт стане більш продуктивним за умови, якщо його відбування неповнолітніми буде організовано так, щоб не впливати на їхній навчальний процес, наприклад, під час вихідних або вночі. Такий підхід дасть змогу підліткам продовжувати здобувати освіту та підтримувати зв'язок із сім'єю, створюючи благоприємне середовище для їхнього виправлення.

У сфері кримінального права також активно обговорюється ідея введення нової форми покарання для неповнолітніх – домашнього арешту, який вже застосовується в таких країнах, як Велика Британія, Франція, Німеччина та Сполучені Штати Америки. Наприклад, у Франції особа, засуджена до домашнього арешту, має перебувати вдома у вечірні години та впродовж вже всієї неділі, але може залишати житло в інший час. У США домашній арешт передбачає обов'язкове перебування засудженого в місці його проживання на визначений період.

Спроби інтегрувати домашній арешт у Кримінальний кодекс України вже здійснювались. Ще в 2015 році було внесено законопроект до Верховної Ради, спрямований на гуманізацію судової системи в контексті неповнолітніх. Проект, хоч і не був прийнятий, отримав позитивні оцінки від Комітету Верховної Ради України з питань правової політики і правосуддя та за результатами антикорупційної експертизи. Пропозиція законопроекту полягала в тому, що домашній арешт може тривати до шести місяців, проте без встановлення мінімального терміну. Це викликає дискусії, адже суд може призначити арешт на дуже короткий термін, наприклад, на один або два дні, що вважається неефективним і немає виховного характеру. Наголошується на потребі встановлення як максимальних, так і мінімальних меж домашнього арешту, як це зроблено для звичайного арешту.

Вік, з якого можливе застосування домашнього арешту, автор не уточнював, але передбачається, що він може бути застосований з 14 років. В частині 1 статті 100-1 КК України домашній арешт був описаний як заборона на залишення житла неповнолітнім цілодобово або у визначений час доби, а частина 2 зазначала можливість використання електронних засобів контролю для забезпечення умов арешту. Законопроект передбачав можливість застосування домашнього арешту до неповнолітнього, якщо відповідна стаття Кодексу дозволяє арешт як покарання [19]. Це породжувало дебати про критерії вибору між звичайним та домашнім арештом, вказуючи на потребу додаткового уточнення умов застосування домашнього арешту або внесення змін до санкцій КК, доповнивши їх домашнім арештом як видом покарання.

Домашній арешт як форма покарання нині міг би слугувати превентивним засобом, обмежуючи свободу неповнолітнього та забороняючи йому покидати домівку без дозволу, що надає йому карального характеру. Водночас, перебуваючи вдома, неповнолітній залишається у своєму звичному сімейному оточенні і продовжує здобувати освіту, що дає змогу продовжити його соціалізацію поза установами позбавлення волі. Важливим аспектом є належний контроль за дотриманням умов домашнього арешту, що можливе за допомогою сучасних електронних пристроїв моніторингу. Отже, внесення домашнього арешту до переліку покарань для неповнолітніх здається обґрунтованим рішенням.

Стаття 102 Кримінального кодексу деталізує правила призначення найжорсткішого покарання для неповнолітніх. Згідно з цією статтею, неповнолітні, які скоїли кримінальні правопо-

рушення до досягнення 18 років, можуть бути засуджені до ув'язнення на термін від 6 місяців до 10 років, за винятком випадків скоєння особливо тяжких кримінальних правопорушень, що містять умисне вбивство.

Перше вчинене неповнолітнім кримінальне правопорушення невеликої тяжкості не тягне за собою позбавлення волі (ч. 2 ст. 102 КК). У разі повторного скоєння кримінального правопорушення невеликої тяжкості, максимальний термін ув'язнення становить 1 рік 6 місяців [1]. До 2008 року максимальний термін за аналогічні діяння не міг перевищувати двох років. Закон України від 15 квітня 2008 року № 270-VI “Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності” [20] сприяв скороченню максимального терміну покарання за повторне скоєння кримінального правопорушення невеликої тяжкості до 1 року 6 місяців.

Важливо, що під час визначення покарання для неповнолітніх суд враховує не лише факти, викладені в статтях 65–67 КК, а й обставини життя та виховання засудженого, вплив на нього дорослих, рівень його розвитку та інші індивідуальні особливості. У разі вироку за кілька правопорушень або вироків, загальний термін ув'язнення для неповнолітнього не може бути довшим за 15 років [21, с. 275].

Позбавлення волі на певний строк виступає як найстрогіше покарання для осіб, що не досягли 18 років на момент вчинення кримінального правопорушення. Його треба призначати лише у тих випадках, коли суд вважає, що м'якші заходи не сприятимуть реабілітації злочинця. Рішення суду про надання неповнолітньому покарання у формі позбавлення волі, особливо коли доступні інші варіанти покарань, має бути належно обґрунтовано у вирокі [7]. Згідно зі статтями 19 та 147 Кримінально-виконавчого кодексу, неповнолітні, що засуджені до позбавлення волі на певний термін, відбувають покарання у виховних колоніях і, досягнувши повноліття, переводяться до виправної колонії мінімального рівня безпеки з загальними умовами тримання для продовження відбування покарання [13].

Наприклад, у випадку, коли неповнолітня особа вперше скоює кримінальне правопорушення невеликої тяжкості, як описано в частині 1 статті 135 КК України “Залишення в небезпеці”, де санкція може передбачати як обмеження волі, так і позбавлення волі до двох років, суд не має права призначити жодне з цих покарань. Це зумовлено тим, що згідно з частиною 3 статті 61 КК, обмеження волі не застосовується до неповнолітніх, а частина 2 статті 102 КК вказує, що за перше скоєння кримінального правопорушення невеликої тяжкості позбавлення волі не призначається [22, с. 94].

Аналізуючи такі колізії, А. Ю. Коновалова виступила з пропозицією розширити Кримінальний кодекс заходом, відомим як “обмеження для неповнолітніх”. Це покарання могло б бути застосоване до неповнолітніх осіб, що скоїли кримінальні правопорушення легкої або середньої тяжкості, пропонуючи такі обмеження, як заборона на відвідування конкретних місць чи обмеження у переміщенні [23, с. 6–7]. Запропоновано, що як основне покарання воно могло б накладатися на термін від двох місяців до двох років, а як додаткове – від двох місяців до одного року.

Висновки. Отже, штраф як грошове стягнення, визначене в КК України, зазначається як основний інструмент впливу на правопорушників, у тому числі і неповнолітніх. Водночас сучасне трактування та застосування штрафів потребує уваги до деталей, особливостей і потенційних наслідків для неповнолітніх. Розгляд наукових підходів до визначення і призначення штрафів показує, що потрібно враховувати не лише законодавчі положення, а й соціальний, економічний контекст і особисті обставини неповнолітнього. Це підкреслює важливість балансу між потребою покарання та його впливом на майбутнє правопорушника. Є потреба в додатковому аналізі та можливому перегляді практик застосування штрафів до неповнолітніх, зокрема з урахуванням їхньої здатності мати фінансове навантаження. Важливо, щоб штрафи не перекладали фінансове навантаження на батьків або опікунів і не ставали непосильними для молодих людей.

Громадські роботи як вид кримінальної відповідальності для неповнолітніх в Україні розглядаються як засіб, що містить як каральний, так і виховний компоненти, з метою давати користь громаді, а не лише відшкодовувати шкоду потерпілому. Вони визначаються як виконання неповнолітніми безоплатних робіт на користь суспільства у час, що не зайнятий основними заняттями, з добовою тривалістю, яка не перевищує чотирьох годин, і загальним обсягом від 30 до 120 годин. Судова практика показує, що під час призначення громадських робіт для неповнолітніх враховуються як законні вимоги, так і специфічні умови, що дають змогу забезпечити виконання кримінальної відповідальності без негативного впливу на подальший розвиток неповнолітнього.

Виправні роботи як вид кримінальної відповідальності для неповнолітніх мають свої особливості та місце в системі кримінальних покарань. Це покарання, що передбачає не лише обмеження у праві на працю через виконання роботи в певному місці, але й утримання частини заробітної плати на користь держави. Законодавство визначає конкретні терміни та проценти утримань з заробітку, а також накладає на неповнолітніх додаткові зобов'язання, які сприяють їхній соціалізації та виправленню. Оцінки ефективності виправних робіт різняться серед науковців та практиків. Деякі дослідники вбачають у них ефективний засіб виховання та соціалізації засуджених, зазначаючи зниження рівня рецидивів. Водночас інші експерти вказують на обмежену дієвість цього виду покарання, особливо без наявності суспільного виховного впливу, та обговорюють альтернативні заходи, як-от неоплачувані громадські роботи.

Арешт як форма кримінальної відповідальності для неповнолітніх у Кримінальному кодексі України дозволено з шістнадцяти років, що створює парадокс у правовому полі, де жорсткіші заходи можуть застосовуватися до осіб молодшого віку. Це викликає питання щодо визначення вікового порогу і суперечить принципам гуманізму, які повинні керувати судовою практикою. Зарубіжний досвід показує більш гнучке застосування арешту, що дає змогу неповнолітнім продовжувати здобувати освіту та підтримувати сімейні зв'язки, зокрема в Естонії та Іспанії, де арешт можливий у час, вільний від навчання і роботи, або тільки у вихідні дні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2001, № 25–26, ст. 131.
2. Пономаренко Ю. А. (2012). Штраф як вид покарання у кримінальному праві України (за результатами реформи 2011 р.): науковий нарис. Харків: Право. 80 с.
3. Кримінальний процесуальний кодекс України: науково-практичний коментар. (2013). Харків: Одиссей, 1104 с.
4. Кримінальний процес. (2013): підручник / за заг. ред. В. В. Коваленка, Л. Д. Удалової, Д. П. Письменного. Київ: Центр учбової літератури, 544 с.
5. Кримінальний процес (2013): підручник / за ред. В. Я. Тація, Ю. М. Грошевого, О. В. Капліної, О. Г. Шило. Харків: Право, 824 с.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар (2012): у 2 т. / за заг. ред. В. Я. Тація. Харків: Право, Т. 1. 768 с.
7. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх: Постанова Пленуму Верховного Суду України від 16.04.2004 № 5. База даних “Законодавство України” / ВР України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04> (Дата звернення: 08.09.2024).
8. Трипольська М. І. (2013). Правова характеристика фінансового штрафу. *Держава та регіони. Серія “Право”*. № 1. С. 110–114.
9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141.
10. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України (2009). [6-те вид., переробл. та доповн.] / за ред. М. І. Мельника, М. І. Хавронюка. К.: Юридична думка, 1236 с.
11. Гуцуляк М. Я. (2008). Правовий аналіз виникнення та розвитку покарання у виді громадських робіт. *Право і суспільство*. № 5. С. 58–62.

12. Постанова колегії суддів Другої судової палати ККС ВС від 08.06.2023 у справі № 311/2644/21. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111487391> (Дата звернення: 09.09.2024).
13. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11.07.2003 № 1129-IV. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2004, № 3–4, ст. 21.
14. Вартилецька І. А. (2000). Виправні роботи без позбавлення волі в Україні: теоретичні аспекти та практика застосування на сучасному етапі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Національний технічний ун-т України “Київський політехнічний ін-т”, Інститут енергозбереження та енергоменеджменту. 3. вид., виправ. К.: Знання, 574 с.
15. Сингаївська І. В. (2011). Призначення виправних робіт за зловживання владою або службовим становищем: 10 років чинності КК України: проблеми застосування, удосконалення та подальшої гармонізації із законодавством європейських країн: *матеріали Міжнар. наук.-практ. конф.* (Харків, 13–14 жовтня 2011 р.) / редкол.: В. Я. Тацій, В. І. Борисов та ін. Х.: Право. С. 271–274.
16. Дрьомін В. М. (2000). Соціальні та правові підстави застосування в Україні покарань, альтернативних позбавленню волі. *Право України*. № 6. С. 27–31.
17. Олійник О. (2018). Проблеми питання сучасної системи покарань: вітчизняний та зарубіжний досвід. *Підприємництво, господарство, право*. № 2. С. 191–196.
18. Мирошніченко Н. М. (2018). Арешт, як вид покарання для неповнолітніх: шляхи удосконалення законодавства. Правові та інституційні механізми забезпечення розвитку України в умовах європейської інтеграції: *матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Одеса, 18 травня 2018 р.) У 2-х т. Т. 2 / відп. ред. Г. О. Ульянова. Одеса : Видавничий дім “Гельветика”. С. 193–196.
19. Проект Закону України від 13.07.2015 № 2340а “Про внесення змін до деяких законів України щодо гуманізації системи здійснення правосуддя у справах щодо неповнолітніх”. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/jh1t068i?an=&ed=2015_07_13&dtm= (Дата звернення: 10.09.2024).
20. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15.04.2008 № 270-VI. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 2008, № 24, ст. 236.
21. Митрофанов І. І. (2015). Загальна частина кримінального права України: навч. посіб. / І. І. Митрофанов. Одеса: Фенікс, 576 с.
22. Скок О. (2016). Особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх за вчинення злочинів невеликої тяжкості. *Підприємництво, господарство і право*. № 4. С. 92–96.
23. Коновалова А. Ю. (2012). Види покарань для неповнолітніх за кримінальним правом України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.08 “Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право”. Х., 20 с.

REFERENCES

1. *Kryminalnyi kodeks Ukrainy vid 05.04.2001 No 2341-III* [Criminal Code of Ukraine dated 04/05/2001 No. 2341-III]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2001, No. 25–26, st.131 [In Ukrainian].
2. Ponomarenko, Yu. A. (2012). *Shtraf yak vyd pokarannia u kryminalnomu pravi Ukrainy (za rezultatsy reformy 2011 r.)* [Fine as a type of punishment in the criminal law of Ukraine (according to the results of the 2011 reform)]: naukovyi narys. Kharkiv: Pravo. 80 p. [In Ukrainian].
3. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: naukovo-praktychnyi komentar* [Criminal procedural code of Ukraine: scientific and practical commentary] (2013). Kharkiv: Odissei, 1104 p. [In Ukrainian].
4. *Kryminalnyi protses (2013): pidruchnyk* [Criminal procedure (2013): textbook] / za zah. red. V. V. Kovalenka, L. D. Udalovoi, D. P. Pysmennoho. Kyiv: Tsent uchbovoi literatury, 544 p. [In Ukrainian].
5. *Kryminalnyi protses (2013): pidruchnyk* [Criminal procedure (2013): textbook] / za red. V. Ia. Tatsiia, Yu. M. Hroshevoho, O. V. Kaplinoi, O. H. Shylo. Kharkiv: Pravo, 824 p. [In Ukrainian].
6. *Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy* [Criminal Procedure Code of Ukraine]. Naukovo-praktychnyi komentar (2012): u 2 t. / za zah. red. V. Ia. Tatsiia. Kharkiv: Pravo, T. 1. 768 p. [In Ukrainian].
7. *Pro praktyku zastosuvannia sudamy Ukrainy zakonodavstva u spravakh pro zlochyny nepovnolitnikh* [On the practice of applying legislation by courts of Ukraine in cases involving crimes by minors]: Postanova Plenumu Verkhovnoho Sudu Ukrainy vid 16.04.2004 No. 5. *Baza danykh “Zakonodavstvo Ukrainy” / VR Ukrainy*. Retrieved from: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04>. (Accessed: 08.09.2024). [In Ukrainian].
8. Trypolska, M. I. (2013). *Pravova kharakterystyka finansovoho shtrafu* [Legal characteristics of a financial fine]. Derzhava ta rehiony. Seriiia “Pravo”. No. 1. P. 110–114. [In Ukrainian].

9. **Konstytutsiia Ukrainy vid 28.06.1996 No. 254k/96-VR** [Constitution of Ukraine dated June 28, 1996 No. 254k/96-VR]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 1996, No. 30, st. 141. [In Ukrainian].
10. **Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy (2009)** [Scientific and practical commentary on the Criminal Code of Ukraine (2009)] [6-te vyd., pererobl. ta dopovn.] / za red. M. I. Melnyka, M. I. Khavroniuka. K.: Yurydychna dumka, 1236 p. [In Ukrainian].
11. Hutsuliak M. Ya. (2008). **Pravovyi analiz vynyknennia ta rozvytku pokarannia u vydi hromadskykh robot** [Legal analysis of the emergence and development of punishment in the form of community service]. Pravo i suspilstvo. No. 5. P. 58–62. [In Ukrainian].
12. **Postanova kolehii suddiv Druhoi sudovoi palaty KKS VS vid 08.06.2023 u spravi No. 311/2644/21** [Resolution of the panel of judges of the Second Judicial Chamber of the Supreme Court of Justice dated 08.06.2023 in case No. 311/2644/21]. Retrieved from: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/111487391> (Accessed: 09.09.2024). [In Ukrainian].
13. **Kryminalno-vykonavchy kodeks Ukrainy vid 11.07.2003 No 1129-IV** [Criminal and Executive Code of Ukraine dated 11.07.2003 No. 1129-IV]. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2004, No. 3–4, st. 21. [In Ukrainian].
14. Vartyletska, I. A. (2000). **Vypravni roboty bez pozbavlennia voli v Ukraini** [Correctional work without deprivation of liberty in Ukraine]: teoretychni aspekty ta praktyka zastosuvannia na suchasnomu etapi: dys. ... kand. yuryd. nauk: 12.00.08 / Natsionalnyi tekhnichnyi un-t Ukrainy “Kyivskyi politekhnichnyi in-t”, Instytut enerhozbezrehennia ta enerhomenedzhmentu. 3. vyd., vyprav. K.: Znannia, 574 p. [In Ukrainian].
15. Synhaivska, I. V. (2011). **Pryznachennia vypravnykh robot za zlovzhyvannia vladoiu abo sluzhbovym stanovyshchem** [Appointment of corrective works for abuse of power or official position]: 10 rokiv chynnosti KK Ukrainy: problemy zastosuvannia, udoskonalennia ta podalshoi harmonizatsii iz zakonodavstvom yevropeyskykh krain: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 13–14 zhovtnia 2011 r.) / redkol.: V. Ya. Tatsii, V. I. Borysov ta in. Kh.: Pravo, P. 271–274. [In Ukrainian].
16. Dromin, V. M. (2000). **Sotsialni ta pravovi pidstavy zastosuvannia v Ukraini pokaran, alternatyvnykh pozbavlenniu voli** [Social and legal grounds for the use of punishments alternative to deprivation of liberty in Ukraine]. Pravo Ukrainy. No. 6. P. 27–31. [In Ukrainian].
17. Oliinyk, O. (2018). **Problemni pytannia suchasnoi systemy pokaran: vitchyzniani ta zarubizhnyi dosvid** [Problematic issues of the modern penal system: domestic and foreign experience]. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo, pravo. No. 2. P. 191–196. [In Ukrainian].
18. Myroshnychenko, N. M. (2018). **Aresht, yak vyd pokarannia dlia nepovnolitnikh: shliakhy udoskonalennia zakonodavstva** [Arrest as a form of punishment for minors: ways to improve legislation]. Pravovi ta instytutsiini mekhanizmy zabezpechennia rozvytku Ukrainy v umovakh yevropeiskoi intehtratsii: materialy Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii (m. Odesa, 18 travnia 2018 r.) U 2-kh t. T. 2 / vidp. red. H. O. Ulianova. Odesa: Vydavnychiy dim “Helvetyka”, P. 193–196. [In Ukrainian].
19. **Proektu Zakonu Ukrainy vid 13.07.2015 No 2340a** [Draft Law of Ukraine dated 07.13.2015 No. 2340a] “Pro vnesennia zmin do deiakyykh zakoniv Ukrainy shchodo humanizatsii systemy zdiisnennia pravosuddia u spravakh shchodo nepovnolitnikh”. Retrieved from: https://ips.ligazakon.net/document/view/jh1t068i?an=&ed=2015_07_13&dtm= (Accessed: 10.09.2024). [In Ukrainian].
20. **Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalno-protsesualnoho kodeksiv Ukrainy shchodo humanizatsii kryminalnoi vidpovidalnosti** [On making changes to the Criminal and Criminal Procedure Codes of Ukraine regarding the humanization of criminal responsibility]: Zakon Ukrainy vid 15.04.2008 No. 270-VI. Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR), 2008, No. 24, st. 236. [In Ukrainian].
21. Mytrofanov, I. I. (2015). **Zahalna chastyna kryminalnoho prava Ukrainy** [The general part of the criminal law of Ukraine]: navchalnyi posibnyk / I. I. Mytrofanov. Odesa: Feniks, 576 p. [In Ukrainian].
22. Skok, O. (2016). **Osoblyvosti kryminalnoi vidpovidalnosti ta pokarannia nepovnolitnikh za vchynennia zlochyntiv nevelkyoi tiazhkosti** [Peculiarities of criminal responsibility and punishment of minors for committing minor crimes]. Pidpriemnytstvo, hospodarstvo i pravo. No. 4. P. 92–96. [In Ukrainian].
23. Konovalova, A. Iu. (2012). **Vydy pokaran dlia nepovnolitnikh za kryminalnym pravom Ukrainy** [Types of punishments for minors under the criminal law of Ukraine.]: avtoref. dys. ... kand. yuryd. nauk: spets. 12.00.08 “Kryminalne pravo ta kryminolohiia; kryminalno-vykonavche pravo”. X., 20 p. [In Ukrainian].

Дата надходження: 23.09.2024 р.

Roman SHAK

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Assistant Professor of the International
and Criminal Law Department,
Ph.D. in Law
roman.i.shak@lpnu.ua
ORCID: 0000-0002-6658-4585

Mariia ANTSYFEROVA

Lviv Polytechnic National University,
Educational and Research Institute of Law,
Psychology and Innovative Education,
Student of the Second (Master's)
Level of Higher Education
mariia.antsyferova.mpvprz.2024@lpnu.ua
ORCID: 0009-0003-2265-9877

TYPES OF PUNISHMENTS APPLICABLE TO MINORS

The article examines the types of punishments that can be applied to minors according to the Criminal Code of Ukraine. It is noted that Article 51 of the Criminal Code of Ukraine contains a general list of punishments, while Article 98 establishes a special subsystem of punishments for minors, which includes: a fine, community service, correctional work, arrest and imprisonment for a certain period.

A fine is considered a monetary penalty. The problems of the modern legal definition of the fine and its compliance with reality are emphasized, in particular, regarding the possibility of minors to pay the fine independently without burdening their parents. Community service is analyzed as a punishment with punitive and educational elements aimed at benefiting society. Examples of judicial practice are given and the importance of taking into account the individual characteristics of minors when imposing this type of punishment is emphasized. Correctional work is considered as a punishment that combines the restriction of labor rights and the withholding of a part of earnings. Various scientific approaches to evaluating their effectiveness are discussed, in particular regarding the possibilities of resocialization and reducing the rate of recidivism.

Particular attention is paid to arrest as a form of punishment, the possibility of its application from the age of 16, and discussions about the feasibility of lowering the age threshold to 14 years. Foreign practices are compared and ways of improvement are suggested, including the introduction of house arrest. Deprivation of liberty for a certain period as the most severe punishment for minors, its legal framework and terms of appointment are considered. Proposals to introduce new types of punishment, such as “juvenile restraints”, are being discussed for a more flexible and humane approach.

The conclusions emphasize the need for a balance between punishment and rehabilitation of juvenile offenders, the importance of an individual approach and the possibility of improving legislation taking into account modern social conditions and international experience.

Keywords: punishment, minors, fine, community service, correctional work, arrest and imprisonment for a certain period.